

QADIMGI TURKIY YOZMA MANBALARDA O'ZBEK TILINING TARIXIY ILDIZLARI

Xabibullayeva Mushtariybonu Dilmurod qizi

K.UZ-23-01-guruh talabasi

Elektron pochta: xabibullayevamushtariybonu6@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20566943>

Annotatsiya: Mazkur maqolada qadimgi turkiy yozma manbalar asosida o'zbek tilining tarixiy ildizlari va taraqqiyot bosqichlari tahlil qilinadi. O'zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub bo'lib, uning shakllanishida qadimgi turkiy til, eski turkiy adabiy til hamda chig'atoy tilining muhim o'rni mavjud. Tadqiqot davomida O'rxun-Enasoy bitiklari, uyg'ur yozma yodgorliklari, "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig" kabi manbalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari o'rganildi. Natijalar qadimgi turkiy til birliklarining katta qismi zamonaviy o'zbek tilida saqlanib qolganligini ko'rsatadi. Shuningdek, o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti turkiy xalqlarning madaniy va siyosiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq ekanligi asoslandi.

Kalit so'zlar: qadimgi turkiy til, O'rxun-Enasoy bitiklari, o'zbek tili tarixi, turkiy yozma manbalar, qarluq lahjasi, chig'atoy tili, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib.

Abstract: This article examines the historical roots of the Uzbek language based on ancient Turkic written sources. Uzbek belongs to the Karluk branch of the Turkic language family, and its development was significantly influenced by Old Turkic, Classical Turkic literary traditions, and the Chagatai language. The study analyzes the phonetic, lexical, and grammatical features of major written monuments such as the Orkhon-Enisei inscriptions, Uyghur manuscripts, "Dīwān Lughāt al-Turk", and "Kutadgu Bilig". The findings reveal that many linguistic elements of Old Turkic have been preserved in modern Uzbek. The research also demonstrates that the historical evolution of Uzbek is closely connected with the cultural and political development of Turkic peoples.

Keywords: Old Turkic language, Orkhon inscriptions, history of Uzbek language, Turkic written monuments, Karluk dialect, Chagatai language, Mahmud Kashgari, Yusuf Khas Hajib.

Kirish

Har bir xalqning milliy o'zligi, madaniy merosi va tarixiy taraqqiyoti uning tili orqali namoyon bo'ladi. Til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy qadriyatlari va madaniy tajribasini avloddan avlodga yetkazuvchi muhim omildir. Shu sababli o'zbek tilining tarixiy ildizlarini o'rganish bugungi tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

O'zbek tili turkiy tillar oilasining eng yirik vakillaridan biri bo'lib, uning shakllanish tarixi bir necha ming yillik taraqqiyot jarayonini o'z ichiga oladi. Zamonaviy o'zbek tilining asoslari qadimgi turkiy til davrida shakllangan bo'lib, keyinchalik turli tarixiy bosqichlar davomida boyib va takomillashib borgan. Bu jarayonni o'rganishda qadimgi turkiy yozma manbalar alohida ahamiyat kasb etadi.

Qadimgi turkiy yozma manbalar turkiy xalqlarning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti haqida qimmatli ma'lumotlar berish bilan birga, til tarixini o'rganish uchun ham muhim lingvistik material hisoblanadi. Ayniqsa, O'rxun-Enasoy bitiklari, qadimgi uyg'ur qo'lyozmalari, "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" va "Devonu lug'otit turk" asarlari o'zbek tilining tarixiy ildizlarini aniqlashda muhim manba vazifasini bajaradi.

Bugungi globallashuv davrida milliy til tarixini chuqur o'rganish, uning taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash hamda tarixiy merosni yosh avlodga yetkazish muhim vazifalardan biri

hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, qadimgi turkiy yozma manbalarning o'zbek tili tarixidagi o'rnini ilmiy asosda tadqiq etish dolzarb masaladir.

Adabiyotlar tahlili

Turkiy tillar tarixini o'rganish bo'yicha ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borgan. V.V. Radlov, S.Ye. Malov, A.N. Kononov, N.A. Baskakov, G. Clauson, T. Tekin kabi olimlarning ishlari qadimgi turkiy tilni o'rganishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilgan.

O'zbek tilshunosligida A. Rustamov, N. Mahmudov, B. To'ychiboyev, H. Ne'matov, A. Hojiyev, E. Fozilov kabi olimlar o'zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlarini keng tadqiq etganlar. Ularning asarlarida qadimgi turkiy tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari hamda zamonaviy o'zbek tiliga ta'siri yoritilgan.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy tillarning XI asrdagi holatini aks ettiruvchi noyob manba hisoblanadi. Asarda turkiy qabilalarning tili, lahjalari va leksik boyligi keng yoritilgan. Tadqiqotchilar ushbu asarni turkiy tillarning tarixiy-qiyosiy lug'ati sifatida baholaydilar.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari esa turkiy adabiy tilning rivojlanish bosqichlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Asarda qo'llangan ko'plab til birliklari bugungi o'zbek tilida ham faol ishlatilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, lingvistik tahlil va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar matnlari zamonaviy o'zbek tilidagi birliklar bilan qiyosiy o'rganildi.

O'rxun-Enasoy bitiklari, "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" hamda qadimgi uyg'ur yozma manbalari asosiy tadqiqot materiali sifatida tanlandi. Ushbu manbalardagi fonetik, leksik va grammatik birliklarning zamonaviy o'zbek tilidagi ko'rinishlari tahlil qilindi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy o'zbek tilining ko'plab fonetik va leksik xususiyatlari qadimgi turkiy til davriga borib taqaladi.

Qadimgi turkiy yodgorliklarda uchraydigan "el", "yer", "suv", "ota", "ana", "ko'z", "til", "yol", "yil", "kun", "tog" kabi so'zlar bugungi o'zbek tilida ham deyarli o'zgarmagan holda qo'llaniladi. Bu holat o'zbek tilining qadimgi turkiy til bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Fonetik jihatdan ham ko'plab umumiyliklar kuzatiladi. Masalan, qadimgi turkiy tildagi ayrim unlilar va undoshlar tizimi zamonaviy o'zbek tilida ma'lum darajada saqlanib qolgan. Ayrim fonetik o'zgarishlar esa tarixiy rivojlanish natijasida yuzaga kelgan.

Morfologik jihatdan ham qadimgi turkiy til bilan zamonaviy o'zbek tili o'rtasida yaqinlik mavjud. Kelishik qo'shimchalari, egalik shakllari, fe'l yasovchi affikslar va boshqa grammatik vositalarning asosiy qismi qadimgi turkiy davrda shakllangan.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, qarluq lahjasi o'zbek tilining shakllanishida asosiy rol o'ynagan. Ayniqsa, Qoraxoniylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar keyingi o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Muhokama

Olingan natijalar o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti uzoq va murakkab jarayon ekanligini ko'rsatadi. Qadimgi turkiy til davrida shakllangan til birliklari keyingi davrlarda ham saqlanib qolgan va rivojlangan.

O'rxun-Enasoy bitiklari turkiy xalqlarning eng qadimgi yozma yodgorliklari hisoblanadi. Ushbu bitiklarda uchraydigan ko'plab leksik birliklar zamonaviy o'zbek tilida ham faol ishlatiladi. Bu esa tilning tarixiy uzviylikini tasdiqlaydi.

XI asrda yaratilgan "Devonu lug'otit turk" va "Qutadg'u bilig" asarlari turkiy adabiy til taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Aynan shu davrda shakllangan ko'plab adabiy me'yorlar keyinchalik chig'atoy tili va o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga asos bo'ldi.

Alisher Navoiy ijodi esa qadimgi turkiy til an'analari bilan zamonaviy o'zbek adabiy tili o'rtasidagi muhim ko'priklar vazifasini bajargan. Uning asarlarida qadimgi turkiy til elementlari yangi adabiy me'yorlar bilan uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi.

Bugungi o'zbek tilining boy lug'at tarkibi va grammatik tizimi asrlar davomida shakllangan tarixiy taraqqiyot mahsuli hisoblanadi. Shu bois qadimgi turkiy yozma manbalarni o'rganish nafaqat tarixiy tilshunoslik, balki zamonaviy til taraqqiyotini tushunish uchun ham muhimdir.

Xulosa

Qadimgi turkiy yozma manbalar o'zbek tilining tarixiy ildizlarini o'rganishda eng muhim manbalar hisoblanadi. O'rxun-Enasoy bitiklari, qadimgi uyg'ur yozuvlari, "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig" va boshqa yozma yodgorliklar zamonaviy o'zbek tilining shakllanish bosqichlarini yoritishda katta ilmiy ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari o'zbek tilining fonetik, leksik va grammatik tizimida qadimgi turkiy til unsurlari sezilarli darajada saqlanib qolganligini ko'rsatdi. Ayniqsa, asosiy lug'at fondining katta qismi qadimgi turkiy davrdan meros bo'lib kelgan.

Kelgusida qadimgi turkiy yozma manbalarni zamonaviy lingvistik metodlar asosida chuqurroq o'rganish o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotini yanada to'liq yoritishga xizmat qiladi. Bu esa milliy til tarixini ilmiy asosda tadqiq etish va yosh avlodga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. – Toshkent: Fan, 2017.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Shukurov Sh. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
4. Hojiyev A. O'zbek tilshunosligi asoslari. – Toshkent, 2018.
5. Rustamov A. Eski o'zbek tili. – Toshkent: Fan, 2007.
6. Ne'matov H. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 2016.
7. Baskakov N.A. Tyurkskiye yaziki. – Moskva, 1969.
8. Tekin T. Orhon Yazıtları. – Ankara, 2010.
9. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. – Oxford, 1972.
10. Kononov A.N. Grammatika tyurkskix runicheskix pamyatnikov. – Moskva, 1980.